

מה היא דעת הגר"א במספר חוטי התכלת בציצית?

שאלת מספר החוטים בציצית בכלל, ומספר חוטי התכלת בפרט, קשורה בסוגיות שתומות וחתומות, שהולידו דעות שונות בין הפוסקים.

לדעת רש"י, יש לקחת שני חוטי לבן ושני חוטי תכלת, שלאחר תחיבתם בבגד וקיפולם, נעשים ארבעה חוטים לבנים וארבעה חוטי תכלת. אחריו נמשכו בעלי התוספות וכמעט כל פוסקי אשכנז.

הרמב"ם לעומתו, סובר שרק חצי חוט מארבעת החוטים יהיה תכלת, ולאחר קשירתם בבגד, מתקבלים שבעה חוטים לבנים וחוט אחד תכלת. לדעתו זו לא נמצא חבר, פרט לבנו רבי אברהם בספרו המספיק לעובדי ה' (בהלכות ציצית) ולתלמידו רבינו פרחיה בפירושו למסכת שבת (כה ע"ב).

הדעה הממוצעת היא דעתו של הראב"ד, שיש לקחת חוט אחד תכלת ושאר השלושה יהיו לבנים, ואחרי קיפולם בבגד מתקבלים שישה חוטים לבנים ושניים תכלת. דעה זו הובאה כבר בערוך (ערוך תכלת) בשם רבנו חננאל, והחזיקו בה המאירי (יבמות ד ע"ב), פסקי ריא"ז (הלכות ציצית, עמ' רכג) וחכמי לונל, שהפנו את שאלתם לרמב"ם (שו"ת הרמב"ם, תשובה רפו בהוצאת בלאו).

דבריו של רב שמואל בן חופני גאון בספרו על הלכות ציצית, שפורסם על ידי מתוך כתב"ד, יכולים להתפרש או כדעת הרמב"ם או כדעת הראב"ד. הסמ"ג מביא את דעת רש"י ואת דעת ראב"ד ולא מכריע.

בשאלת עמדתו של רבנו הגר"א בנושא זה ישנה, לכאורה, מבוכה רבה. בשלושה מקומות מתייחס רבנו לעניין מספר חוטי התכלת, ובכל אחד מהם הוא מביע דעה שונה. כביאורו לשו"ע (או"ח סימן יב אות ה) מחזיק הוא בדעת רש"י ותוספות ומראה לה פנים בסוגיית הגמרא ובספרי. בפירושו לספרא דצניעותא (פרק ה' ד"ה שבעה רהיטין) הוא מפרש כדעת הרמב"ם, וכביאורו לספר הזוהר - יהל אור (פרשת פינחס רכח ע"ב), הוא מפרש כדעת הראב"ד וכותב שהעיקר כדבריו.

הראשון שעמד על הסתירה בין הפירוש לספרא דצניעותא לבין יהל אור, הוא האדמו"ר מרדזין בספרו מאמר פתיל תכלת (עמ' 104). הוא אף העיר על סתירה נוספת, בין דברי הגר"א לבין דברי הזוהר עצמו בפירוש לשון ספרא דצניעותא.

זו לשון ספרא דצניעותא: "ארבע מלכין נפקין לקדמות ארבע, בהון תליין כענבין באתכלא, צרירן בהו שבעה רהיטין...". ומפרש רבנו הגר"א: "שבעה רהיטין הן שבעה חוטין של לבן, שחוט תכלת חופה עליהן". אך בזוהר פרשת שלח (קעה ע"ב) מובאים

דברי ספרא דצניעותא אלו ומתפרשים באופן שונה: "ציריין בהו שבעה רהיטין אליין אינון שבעה ציריין דתכלתא דבעי לכרכא ביה...". מתוך כך, ומתוך הערות נוספות, יצא האדמו"ר מרדזין לטעון, שגם הדברים שביהל אור, וגם הדברים שבביאור לספרא דצניעותא לא מפי הגר"א יצאו, אלא מפי איזה תלמיד טועה.

כאשר פניתי בעניין זה לרב יצחק שלמה זילברמן שליט"א, המומחה בתורת הגר"א, הובהר לי הבהר היטב, שלא ייתכן לטעון טענה כזו על ספרים שמקובלים עלינו כדברי הגר"א עצמו, ושלשון הקטעים מעידה עליהם שהם לשונו הזהב. עוד הובהר לי בשיחה אתו שבדברי הזוהר ייתכנו דעות שונות, ורבנו יכול לפרש מקום מסוים בזוהר בדרך אחת ומקום אחר בדרך אחרת.

ובאמת, ניתן להראות בבירור על סתירה, או על דעות שונות, בזוהר עצמו. הקטע מהזוהר, המובא לעיל, מפרש את המילה "ציריין" כקשרים, ושלציצית יש שבעה קשרים לפוחת ושלשה עשרה למרבה. שיטה זו תואמת את שיטת הרמב"ם בעניין הקשרים בציצית, המיוסדת על פשוטות הבנת הגמרא (מנחות לט ע"א): "הפוחת לא יפחות משבע והמוסיף לא יוסיף על שלש עשרה", כמו שהסבירה הרא"ש בהלכות ציצית (סימן טו). אך במקום אחר בזוהר, בפרשת פינחס (רכז ע"א), מובא שיש בציצית חמישה קשרים, בלא קשר למספר החוליות, וכמו שציין זאת רבנו הגר"א בפירושו יהל אור על אתר. וזאת, כשיטה המקובלת אצל רוב הפוסקים והמפרשים, המובאת כבר במדרש תנחומא (קרח יב) והמוזכרת בדברי הגאונים. לשיטה זו אין אפשרות לפרש את דברי הספרא דצניעותא הנ"ל כפירוש הזוהר בפרשת שלח. אם כן, הסתירה לא נולדה בדברי הגר"א, אלא בדברי הזוהר עצמו, ויש מקום לפירוש אחר בספרא דצניעותא, שיתאים לדברי הזוהר בפרשת פינחס.

עכשיו, ניגש לדברי רבנו בביאורו לשו"ע הנ"ל, שם הוא מראה פנים לשיטת רש"י ותוספות. מלבד בעיה זו, דבריו שם זקוקים לעיון מדוקדק. וכדי לעמוד עליהם יש להקדים את דברי הספרי בפרשת כי תצא (סי' רלד):

גדילים תעשה לך' למה נאמר? לפי שנאמר 'ועשו להם ציצית', שומע אני יעשה חוט אחד בפני עצמו, תלמוד לומר: 'גדילים', כמה גדילים נעשים אין פחות משלשה חוטים, כדברי בית הלל. בית שמאי אומרים: מארבעה חוטים של תכלת וארבעה חוטים של לבן... והלכה כדברי בית שמאי.

כך היא הגרסה בספרי שלנו לספר דברים וכך היא גרסת התוספות במנחות (מא ע"ב ד"ה ב"ש).

בדברי בית הלל, שלא כמו בדברי בית שמאי, אין התייחסות למספר חוטי התכלת. אך בתוספות (מנחות לח ע"א ד"ה התכלת) דייקו מתחילת הספרי - "שומע אני [יעשה] חוט אחד בפני עצמו", שפתיל תכלת הוא חוט אחד. ומכיון שבית הלל אינם מחדשים דבר בעניין התכלת, אלא מתייחסים למהות הגדיל, על כורחנו, שלדעתם הוא חוט אחד בלבד. ואם נאמר שפתיל תכלת כלול בשלושת חוטי הגדיל, כמו ששמע בדברי התוספות במנחות (לח ע"א ד"ה התכלת), הרי שב"ה וב"ש פליגי בתרתי, במספר הכללי של חוטי הציצית ובמספר הפרטי של חוטי התכלת.

וזאת נראית כוונת רבנו, בתחילת דבריו, כשהוא מביא את דברי הספרי הללו, ורואה בהם מקור נאמן לדעת הרמב"ם והראב"ד הנ"ל. ואין כוונתו, שהם פוסקים כדברי בית הלל, כמו שרצה לטעון הרב ברוך רקובר שליט"א בספרו ברכת אליהו, שהרי בספרי נאמר בפירוש - "והלכה כדברי ב"ש", וכן הובא בגמ', ורבנו עצמו מביאם בביאורו. וגם אין כוונתו לשינוי הגרסה בספרי, שנדבר עליה בהמשך, שהרי בדברי רבנו אין אף רמז לעניין זה. אלא כוונתו, שלעניין מספר החוטים הכללי, פוסקים הרמב"ם והראב"ד כב"ש, כמבואר להדיא בספרי ובגמרא, כנ"ל, אך לעניין מספר חוטי התכלת פוסקים הם כב"ה.

גם אין להבין בדברי רבנו, שכוונתו בדעת התוספות, שחוט התכלת לב"ה הוא נוסף על שלושת החוטים, שהרי דעה זו הוא מביא רק בסוף דבריו - "ואפשר דמפרשי...", ודוחה אותה. וכן מתוך דבריו שם: "אבל בספרי עוד צ"ע דבה"א שלש ובש"א שמנה", רואים בפירוש, שהבין בתחילה שלב"ה שלושה חוטים הם סך כל החוטים. וכן מוכרח מתוך דבריו: "ומ"ש תוס' בסד"ה בש"א הנ"ל ומיהו בספרי איכא דאמרי כו', ליתא בספרי, אלא שלמדו מתחלת ספרי: ועשו להם כו' כנ"ל, וכמ"ש בסד"ה התכלת", שהרי "באיכא דאמרי" זה מובא בתוספות: "שנים של לבן ואחד של תכלת". ורבנו מסביר, שזה ודברי התוספות שהוא מסתמך עליהם בתחילת דבריו, היינו הך. ומה שכתב שם לפני כן: "וגדיל לא כתיב אלא בלבן", לאו דווקא לבן בלבד אלא הגדיל כולו (ונקרא לבן, שאם אין תכלת, כולו לבן).

על פירוש זה של התוספות בספרי, מקשה רבנו שלש קושיות. האחת, לא ברור על סמך איזו דרשה חולקים ב"ש על ב"ה גם בעניין מספר חוטי התכלת, שהרי בפשטות, הם חולקים בהבנת המילה "גדילים" בלבד. השנייה, לא נמצא מקור לפי זה למנהגנו לכפול ארבעה חוטים האמורים בגמרא לשמונה. והשלישית, שאין התאמה בין הספרי לגמרא, שבספרי סך כל החוטים לב"ה הוא שלושה ולב"ש הוא שמונה, ובגמרא - לב"ה שלושה ולב"ש ארבעה.

מתוך כך, חולק רבנו על פירוש התוספות בספרי, ומפרש שלדעת ב"ה מספר חוטי התכלת הוא שלושה, שלעולם שני מינים אלה שווין, ומה שנדרש במילה "גדילים" עולה גם על הלבן וגם על התכלת. לדעת ב"ה, שלומדים מ"גדילים" שלושה, שלושה בלבן והוא הדין בתכלת. ודעת ב"ש, שלומדים מ"גדילים" ארבעה, ארבעה בלבן והוא הדין לתכלת. (ברם, בלשונו של רבנו יש לכאורה אי דיוק מסוים. בדעת ב"ה כתב: "גדיל ג' חוטין וה"ה ללבן ג'", שמשמע שגדיל נאמר בתכלת. ובדברי ב"ש כתב: "גדילים הוא ארבעה... וה"ה בתכלת", שמשמע שגדילים נאמר בלבן. וצ"ע.)

פירושו זה של רבנו מזכיר לנו את אחד הפירושים של דברי הספרי בתוספות (מנחות מא ע"א ד"ה בית שמאי): "כי דייקת בה (כלומר בספרי הנ"ל) משמע דב"ה דרשי גדילים ואכל גדיל קיימי, והשתא הויא דומיא דבית שמאי דאיירי בתכלת ובלבן". אך, באמת, שונים הם בכמה פרטים חשובים.

לדעת התוספות, גם ב"ש וגם ב"ה דורשים את הדרשה "גדיל גדילים", המובאת בגמרא (מנחות לט ע"ב). לב"ש: "גדיל" - שניים, "גדילים" - ארבעה; לב"ה: "גדיל" - שלושה, "גדילים" - שישה. אך לדעת הגר"א, אין לב"ה דרשת "גדיל גדילים" כלל, אלא מסברה ה"גדיל" עולה גם על הלבן וגם על התכלת.

לדעת התוספות, לב"ש - "גדיל גדילים" עולה על הלבן ועל התכלת יחד (גדיל אחד ללבן וגדיל שני לתכלת). ולדעת רבנו, לב"ש - "גדיל גדילים" עולה על הלבן לחוד, ותכלת נלמד מלבן, כי סברה היא להשוותם.

אם כן, לפי התוספות, מספר ארבע האמור בדעת ב"ש, הוא לפני הכפלתם (ולאחר הכפלתם הם שמונה), ולפי רבנו, הוא לאחר הכפלתם, והוא במין אחד בלבד. ובצירוף אותו מספר חוטים של המין השני, סך כל החוטים שמונה.

הספרי, לדעת התוספות, מדבר לב"ה לפני ההכפלה ומתייחס למין אחד בלבד, ולב"ש - אחרי ההכפלה ומתייחס לשני המינים. ולדעת רבנו, הספרי מדבר לב"ה לאחר ההכפלה ובמין אחד, ולב"ש - גם לאחר ההכפלה ובשני המינים.

כל דברי רבנו בביאורו לשו"ע בנויים על גרסת התוספות בספרי, ואין בהם רמז לגרסה אחרת. אך בהגהותיו לספרי וכן ביהל אור הנ"ל כבר חזר בו ותיקן את גרסת הספרי והעמידה על הגרסה המצויה אצלנו בפרשת שלח - "שומע אני יעשה חוט אחר בפני עצמו, ת"ל 'גדילים', מכמה גדילים אתה עושה, אין פחות משלשה, דברי בית הלל. בית שמאי אומרים: שלשה של צמר ורביעית של תכלת". וז"ל רבנו ביהל אור: "והוא חוט הרביעית כדעת הראב"ד, וכמש"ש שכ"ה עיקר וכ"ה בספרי שלנו". גרסה זו תואמת במדויק את הברייתא שבגמרא שלנו, וגם יש בה היגיון פנימי רב -

גם ב"ה וגם ב"ש מתייחסים לדרשת "גדיל", המלמדת על ג' חוטים, והם חולקים בשאלה, האם חוט התכלת כלול ב"גדיל" או נוסף עליו.

האדמו"ר מרדזין במאמר פתיל תכלת (עמ' 106) וכן הרב משה שטרנבוך שליט"א בהלכות הגר"א ומנהגיו (עמ' לה) פירשו את דברי רבנו שביהל אור, שלא בא לאפוקי בהם אלא מדעת התוספות אך לא מדעת הרמב"ם. ומה שכתב "כדעת הראב"ד", לאו דווקא.

אבל נראה יותר, שרבנו כיוון לאפוקי גם מדעת הרמב"ם, וזאת משלושה טעמים: ראשית, אם כדבריהם, היה לו לכתוב בפירוש כדעת הראב"ד והרמב"ם. שנית, אין דעת הרמב"ם מתאימה לדרשת הזוהר, כפי שמפרשה רבנו ביהל אור שם: "בת יחידה תכלת שבציצית - ... כלילא מג' חוטין לבן, אות רביעית שבשם", ולפי הרמב"ם ישנם בציצית ג' וחצי חוטים לבנים ורק חצי חוט תכלת. והטעם השלישי, והעיקרי, שישנו הבדל מהותי בין המקור המובא על ידי רבנו לראב"ד ולרמב"ם בכיאוורו לשו"ע לבין המקור המובא על ידו ביהל אור. בכיאוורו לשו"ע הלך רבנו בעקבות גרסת התוספות, ועל סמך הדיוק מהרישא של הספרי הוכיח שיש לעשות חוט אחד של תכלת. לפי גרסה זו, הספירה העיקרית של החוטים היא לאחר תלייתם בבגד, כמו שהסברנו לעיל, ויש בה מקום לדעת הרמב"ם. ואדרבה, דעתו אף יותר מתאימה לגרסה זו, כשלושון רבנו שם: "והרמב"ם מפרש חוט א' ממש". אך לגרסת רבנו בספרי, הספירה העיקרית של החוטים היא לפני הכפלתם - "שלושה של צמר ורביעית של תכלת", ואין לפיה מקום לדעת הרמב"ם, אלא חוט רביעי כולו לפני הכפלתו עשוי תכלת, כמו שכבר עמד על כך רבי דוד פרדו בפירושו לספרי פרשת שלח.

סוף דבר, דעתו הסופית של רבנו לפסוק בסוגיא זו כדעת הראב"ד, להטיל שלושה חוטי לבן וחוט אחד תכלת, בהתאם לגרסה המבוררת על ידו בספרי.